

DPN 6633

Title : व्याकरण VYĀKARANA

Run. No. 7358

Cat. No.

Micro. No.

Subject व्याकरण Grammar

Religion : Hindu / Bauddha

Language : Skt. / New. / Nep. / Skt.- New. / Maith.- New. / New.- Nep. /

Size in cms. 31 X 12

Folios 9

Lines (in a page) 12

Compl. / Incompl.

Chapt. / act /

Author / translator

Scribe / donor

Date: NS / SS / VS / KS

Ruler / place

Script : New. / Dev. / Bhuj. / Ran. /

Illus. :

Material : palmleaf / paper / thyasaphu /

Condition : fine / damaged by worms, rats, water /

Beginning, colophon, post-colophon :

अदोषत्वात् त्वेस्य अपासो नीयत्वस्य हेत्व (Folio 1)

P.T.O.

तेन लक्षरोगोपकृत बहु व्रीहि कारेणाभिन्न सूत्र

शिवप्रसादलब्धस्त्रजसमूहसमहंनंदि केञ्चरो विमर्शे विचार्य स्फुटी करोमिी कृत्यर्थः आर्घस्तु अनेति एषु नादरूपेषु स
र्वेषु सत्रे चित्यर्थः अंत्यवर्त्तेति पाठः अंत्याः वर्त्ताञ्चतुर्दश यस्मिन्समूहसमहंनंदि तत्तत्पादितानुबंधसमूहसमहंनंदि
तः यद्वा अंत्यो वर्त्तोलञ्चतुर्दशत्वसंख्यापूरको यस्मिन्तत्पाठांतरमन्त्योक्तं सप्तपादिष्टं सम्यग्यथोचितमुपपत्तं
तस्मिन्नेवेकत्वा आसमंतात्कथितं एवेवानुबंधास्तदानीं सैतज्जुष्ट्या तं नादः कृत इति ते कृता इति भावः तावन्मात्रेण
सनकादीष्वसिद्धाजपि पाणिनेस्तदभावादाह पाणीति आदिनाशाकराय नादिसर्वनामेत्युक्ते राहधानुमूलेति
वातुमूलका ये शब्दास्तत्र निपादकशाल्मेत्यर्थः द्वितीयपद्योक्ते भाष्यमपि मानमाहातरवेति अनुबंधानां सादित्वो देवे
त्यर्थः अतएवेत्यस्यार्थश्च नयितुमाहात्रेति उक्तभाष्ये इत्यर्थः नन्वेवमपि कथं महेश्वरकृतत्वलाभोऽन्यशिष्यकृत
त्वस्यापि संभवादत आह तत्कुरतामिति तेन अनुबंधकरणार्थञ्चेति भाष्येण इदमेव दृढयति अनेति उक्तकाशि
काया यामित्यर्थः तत्र हेतुत्वं नोक्तयेति शेषः अस्य ठकानादस्य तच्च ब्रह्मोपदेशरूपत्वं च श्रुतित्वेति वरीसमा
प्तायस्येति भावः अतएव गीताद्युपदेशादेर्न ब्रह्मोपदेशरूपत्वं तस्य च न जय युद्धप्रवृत्तिमान्न फलकलात्
रत्नेन तत्रापि वेदत्वापत्त्या चित्यमिदमित्यपास्तं उक्तमेव दृढयितुं मानांतरमाह कृतं तत्रेति आहति शेषः अक्षर
पुंढः नित्यवेदरूपसमनुक्तं तत्सम्यगनुक्तमेवादर्शितं तथा मयेति शेषः तत्र दृष्टान्तमाह यथेति सामान्योक्तं वि

3

यार्थकउपदेशः। उच्चारणमित्याद्येव भाष्ये उक्तं नत्वा। उच्चारणमिति तत्प्रवृत्तकानिनादेनाभिव्यक्तिरित्यर्थः। एतेनोपदेशः। य
दत्रयोगादनुबंधवद्गणानामपि सादित्वमित्यर्थः। नरतीये हेयमित्यप्यस्तं ब्रह्मराशित्वं दृढयति। अतएवेति प्रत्युत्पत्तिप्रारंभक
वादेत्यर्थः। एतदिति नान्यपरानापि पाणिनीयपरेति भावः। दिगर्थस्तु प्रागुक्त एव तत्प्रयोजनमिति साक्षाद्वर्णसमा
न्नायप्रयोजनमित्यर्थः। अतएव वक्ष्यति संज्ञाप्रणयनं चेति। एतेन च यथार्थादिकं भाष्योक्तमप्यानुबंधिकत्वाच्चेति
मिति रत्नाकरोक्तमप्यस्तं तस्य साक्षादप्युल्लेखान्। अन्यथा लोकप्रसिद्धमात्रकाप्रवृत्तैव कलादिदोषरहितवर्णस्वरूप
ज्ञानसिद्धेः कस्यचित्स्थभुत्वा प्रतिपादनं चारुष्टार्थत्वे मानाभावाच्चैयर्थ्यापत्तिरिति भावः। तथा च मूले चतुर्थी समासो
बोधः। ननु संज्ञायाश्चानुपादानात्कथं तदर्थत्वमत्र ग्राह्यं चेति। एषां क्रमबोधकत्वे पीत्यादिरिति शेषः। आदिरित्ये
नेति सूत्रेण क्रियमाणाराणां संज्ञायां संनिशबिशेषं रीतिना दुष्करत्वादिति भावः। संज्ञाफलमाह संज्ञेति। बहिरादेर्जित्या
दिब्रह्मायुक्तं संनिहायेतत्कथने संगतिमाह संज्ञेति। तेन अस्मत्त्वेन इदमित्यादिना सूचिता महचिमाह परेत्येत्या
द्याहिरित्येतेन अस्मत्संज्ञित्यकारस्य एव मग्नेऽपि ज्ञेयतीति। अनुस्वारं विहाय सूत्रैकदेशानुकराणं प्रत्येति प्रत्याहारे
तोवेत्यर्थः। अर्द्धमानालाघवादिति भावः। दोषान्तरमाह किंचेति। अनुनासिकत्वफलमाहास्ये संज्ञेति यासां तितत्प
दघटितेत्यर्थः। बहुध्वितियत्र यत्र लाघवसंभवस्तेषु ननु सर्वत्रेत्यर्थः। दोषान्तरमाह किंचेति। अस्मत्संज्ञक

त्वेति स्यानुषंगः अस्याप्यपकत्वापत्तिरित्यत्रान्वयः ग्रहणाभावे इत्यस्य भाष्योक्तेस्तत्रान्वयः इति इत्यत्रान्वयहेतोः तेषां क्लृप्त
 नत्वादिति हेतोः अस्याप्यपकेति पक्षनाजघेदकावधिचरवन्निवृत्त्यप्यपकत्वाभावापत्तिरित्यर्थः तदुपपादयति तत्रेत्या
 दिनातवेति मने इति शेषः न चैवदस्यानुनासिककारस्य तत्र प्रवेशोपिन दोषो लक्षाभावादत आह प्रत्याहारे स्थिति त
 त्सूत्रे अत्र ग्रहणात्वेनायेति भावः एतेन तत्रानुनासिकपाठेऽपि लक्ष्येऽनुनासिकसत्त्वेऽपि ततोऽप्यपत्तिमेवेति न च
 त्वान्न दोष इत्यपास्तं अकारेति अकारजातीयार्थः हेयान्मात्रापरत्वेति लक्ष्यार्थः अतितेऽपि तस्याचिन्तिहपं ननु किम
 अनुनासिकत्वसमानाधिकरणा जातिनिर्देशात् न ह्यनुनासिकत्वसमानाधिकरणा जातिनिर्देशात् तत्राये आह अनुनासिकेति
 तस्य ह्यनुनासिकत्वसमानाधिकरणा जातिनिर्देशात् पूर्वमकारस्य मोनुस्वार इत्यनेनेति भावः अतएव आह लोत्तीति एतत्तदोरित्यनेनेति भावः इदं च कौत्त
 भाष्ये नुरोचेन वक्तुं गुणाभेदकत्वेऽप्यपकत्वाजातिनिर्देशात् न च भगवदभिमतत्वेन सर्वत्र दोष इति योऽप्यप्यपि
 सोऽप्यपत्तिरिति तत्राप्यपकत्वाभावात् तत्र संभवति तथापि तदप्यपकत्वेन तीयस्य भगवत्तेति नायमित्येवं
 इति सिद्धं अतिसंज्ञकमेव दृढयति अतएवेति तस्यानित्यं ज्ञात्वा देवेत्यर्थः भाष्योक्तं यार्त्तिकार्थमाह परते इत्यादिय
 एते इत्यतः प्राक् प्रत्याहारे वरीसमाज्ञायेऽप्यपाठः सौ न ह्यत्रापि भाष्यविरोधाच्च उद्योतग्रंथस्तप्राचा मनुसारि
 कः कौत्तमानुरोचेनेति योऽप्यप्यपकत्वाभावात् तत्रान्वयः इत्यत्र कर्मणि ल्युट् अस्मात् प्रात्यक्ष्येऽप्यपकत्वादिषु इति तदर्थः न दा

रासः

७

॥ भिद्येत्यवप्रवृत्तं अथवाऽपारिणैतोक्तेर्निःसारत्वापत्तिः स्यात् अदोषत्वात् त्वेति स्यात् अदोषत्वात् त्वेति स्यात् अदोषत्वात् त्वेति स्यात्
 हरतिसूत्रेति उपाचरंति कथं दत्तं देवतदर्थं कमेव नृयो जातदपेक्षयाऽधिकं तद्विशिष्टं वा उपसंहृत्य
 ननु तावतापि वक्तुं सूत्रे भेदोऽस्येति भाष्यासंगतिरेवात आह नासायिति ननु कथं स न दोषा य
 यमानस्य के जलादृष्टत्वेतोऽपि द्वेरेवं च तदावश्यकत्वमत आह सतीति एवं च यदि शुद्धादृष्टार्थत्वं भवेत्तदा
 दुक्तं स्यात्तदेवन दृष्टं नुकल्पमानं लघुन्यासादेवन तत इति तथा दुर्वचमिति भावः सति संभवे इत्यनेन प्रत्या
 णानस्य लेशु दृष्टार्थत्वं भवेति सचितं न दाशयः नासौ सूत्रभेद इति वदतो भगवत् आशयः अतएव तत्र
 षोडशोरेन तदर्थत्वादेव ननु नमात्रा पदजोरवमत आह ने हीति अस्यास्तीत्यत्रान्वयः वर्तनित्यत्वादाह
 र्त्तिभीति नाशयरादिस्वीयसिद्धांतमनेत्येवमिति न चेति सहेति पुनपदित्यर्थः आहुतेऽर्थमाह स ममि
 तेऽतीत्यर्थमेवाह गच्छतीति बुद्धिबिषयमिति भावः कचिदेतीत्यस्यापि पाठ एव पुनश्च स एव यो गार्थमुक्ता
 व्यर्थमाह स ममिति आद्यंत सममि व्याहारावात्पत्ता नः स्वरूपमित्यनुवृत्त्याऽदेसंज्ञा वद्विगुणादिसंज्ञा चिन्न
 यमानाधिकरणात् संज्ञायावगतिः तथा च मध्यमो वर्तमानस्येन सहित आदिरा इत्यादिसंज्ञाको भवतीत्य
 कलितः सहेनेति रूपसिद्धिस्तत्रा एतेत्यत्रेऽपि परेति पररूपं कृत्वा आना जो अनेति पररूपकरणेन योऽप्य

मल्लिध्वर्थमेवाऽऽप्राञ्छेव इति बोध्यं नास्येत्येति नास्येनाश्रयशंका प्रीत्यर्थः एवं सतीत्यस्य तज्ज्ञानिर्देशादिति भावः
शंकायाऽश्रयानतः संनवादाहृतत्परीति आदिनाऽऽश्रये पतथोत्पादिपरिग्रहः कटीजीत्यत्रेति कटीत्यत्र जीत्य
नचैति भावः इदं व्यपने इकस्मरतोऽश्रयनोर्नित्यमधिपूर्वकत्वादनुल्लेखः सहाऽऽप्राञ्छेदिति श्रुतेन केवला
राऽऽप्राञ्छेत्तस्य तावो धिताऽऽनिति तावो धीत्यादेरभावात् न त्वप्रसंग एवेति भावः बोधनादिति एतेन नवी
तास्त्वित्यादि रभ्यनासीत्याहुरित्यंते नैतन्मतलेखनानंतरं तत्र एवं सति वक्ष्यामहे तेति रूपापत्तेः वस्तुतस्त
न ह्यप्रायतीति सहेता इट्किट्कटीत्यत्र प्रश्नित्वस्य मधिष्यतीति आदिरत्येनेत्यत्र कोस्तु मेदृश्यमानः
चिक्कः पाठः परास्तः एवं योगरूढि पक्षे दोषमुक्ता भुङ्क्ते योगपक्षे तत्साधारणं दोषमाह किंचेति यत
तशेषः सर्वत्रामेव्यं आशेरूपरूपसाधनार्थमात्रशकत्वादाहासमंतादित्यस्येति इदमनेव्यं चेति उपपाद
ये इति शेषः चेनेत्येवातु पक्षे ह्योसिद्धिसमुच्चयः इत्येवेत्यस्य दुर्वारत्वात् न च सता व्ययवार्थेन रथं
न ह्युत्पादने साधुत्वार्थं मतस्याहं हटौत्विति भुङ्क्ते हटौत्वित्यर्थः कोशादितात्पर्यग्राहकाभावादिनि
तः प्रकारांतरस्यासंभवात् तं श्रुत्योऽश्रयं संपूर्णसूत्रावतिर्भगवतोऽप्यभितेत्याह भाष्ये ये
मितीति आश्रयं ते एवैवैधः कैयटीयव्याख्यातस्य ह्यव्यादाहातस्येति अंत्यशब्दस्येत्यस्य

रामः
९

यर्थोपतिरित्युक्तरीत्या नगीकारे इत्यर्थः निवृत्त्येति शास्त्रावधिषोषात् सर्वथाप्ये पर्थस्य दुर्वचतया शास्त्रद्वयप्रामाण्यादिति भावः
निवृत्तेरिति श्रुत्वादिनिशेषः तेनापिलुगादिविषयेपि एवं च प्रागुक्तरीत्या तदप्यविषयता तस्येति न व्यभिचारस्तदाह न
दोष इति अश्रुपेत्याह व्याप्तेति प्रागुक्तरीत्येति भावः चनितं चेदमर्थवत्सूत्रे भाष्ये इति तत्रैवोद्योतेत्येव न तु नायं परिभा
वार्थः अत्र निविशते इत्युक्त्याऽऽदौ तदुक्त्या तत्प्रवृत्तिरित्यस्यैव तत्तत्ताभावात् आह भीति एवं च हियतः उक्तहेतोः पूर्वमपवा
दाश्रयवादशास्त्रादिना अनेन परिभाषाज्ञापकमपि सूचितं एवं च सर्वथा न च काशत्वविषयो ये अत्र निविशे शंते तु व्याहृ
ठानेति पश्चादुत्सर्गः लक्ष्यं संस्कुर्वतीति परिभाषार्थो बोध्यः एतेनोक्त्या श्रुत्यप्यपरिहारायापवादसिध्युपयोग्यत्वादि
ये एवापवादो धात्वर्थमुत्सर्गस्य न लक्ष्यं संस्कारकताऽप्यपवादसिध्युपयोगिनिर्तुतदोषात् पूर्वमपि सत्यं वक्ष्ये वाच्यं न
विभक्त्या चित्याप्यपवादोऽसामर्थ्यादित्यप्राप्तेः उक्तमुक्तेः द्वितीयमते दोष एवनेति पूर्वतोऽप्यलक्षणापे प्रतिपादयन् मतांत
रमाह लक्ष्येकेति तच्छास्त्रेति अपवादशास्त्रेत्यर्थः तेनैदित्यपपाठः बीप्सायाऽश्रुपयोगात् बहुषवादस्य लौशयावावी
प्सायाचदपवादशयावाश्रुत्येव उत्सर्गोत्पत्त्योत्सर्गत्वावधिनेनेत्यर्थः एवं मप्योदेत्यत्रापि न तु लक्ष्यैकवक्ष्यकस्य ल
क्षणापेक्षेवनेति कथं तेन तसंस्कारोऽत आह तस्यापीतिलक्ष्यैकवक्ष्यकस्य पीत्यर्थः अपि ह्युक्तसमुच्चायकः एवं न
तदप्यथाधर्मोत्पत्तिनिरासः स्य च वेदं यस्य शास्त्रिके इदमपि तत्र गमकमिति भावः आश्रयवाविषयमित्यनेन त

25
 20
 15
 रतिशेषः अपवादशाल्पपर्यालोचनात्प्रागपीतितदर्थः अभिनिविशत इत्यस्य न घटकस्यार्थमाह प्रवर्तत इति अपवादविषयं
 प्रकल्पयुक्त्या हट्कत्वात्तत्तदन्तरं उत्सर्गः प्रवर्तत इत्यर्थो जीकारेण पूर्वतो भेदेन स्याद्विष्णुपत्तौ याग्रहणसंग
 तिरत आह पत्तिरिति अत एव प्रसंगादेतदर्थं निप्राये कैयटोक्तिं खंडयति यन्निति अर्थः प्रयोजनं तदाह यद्येति संप्रसार
 रणमिति प्रवर्तत इति शेषः एवमग्रेपि अभ्यस्तोति उभे अभ्यस्तमिति सूत्रे इत्यर्थः तत्र हीत्यस्योक्तमित्यत्रान्वयः एत
 देवनसंप्रसारणो इति सूत्रमेव न पूर्वस्येति आदाविति शेषः तेन न पूर्व पूर्वस्य न विषयतीत्यर्थः पञ्चात्प्राप्तुने
 न निविध्यते लक्ष्यभेदान्न लक्ष्यलक्षणस्येति न्यायसंवार इति भावः लक्षणायानिर्वाहोत्तापकत्वेनेत्याशयेनाह यदेति
 यदेति अन्ततः संप्रसारणपदस्य तदाश्रये लक्षणाय संप्रसारणनिषेधाभावेन युगपदुभयत्र संप्रसारणोत्तरं पूर्वत्र
 तदाश्रयपररूपनिषेधे यतो ह्यसिद्धिरिति भावः पूर्वस्येव प्रथमं प्रवृत्तिरित्यपि पदं आह दीप्ति संप्रसारणं तत्
 प्रसारणपदस्य लक्षणाय तदाश्रये यतिपरतः पूर्वस्य तन्निषेधः पूर्वत्र वहुव्रीहिरत्र वहीतु रूव वही संवधसा
 मान्ये इति भावः विरोधमुपपादयति न हीति न्यायेन उक्तेत्यादि एवमग्रेपि महुक्तेरवेति अत एव तत्तत् उत्सर्गः
 इत्यादिक्षरानुगुणमपीति भावः तदर्थ इति उक्तं यच्च न द्वयार्थ इत्यर्थः उक्तं युक्तेरिति आकांक्षादिसत्त्वे पदपदा
 र्थयो रूपस्थितौ तदोभे प्रतिबंधकाभावादित्यर्थः अभिनिविशत इति अपवादविषयं तत इत्यादि पदस्वारस्य संगाप

रात
 १३

10
 5
 तैः परिभाषाद्वयवैयर्थ्यपक्षे अत्रापि बोध्यं न चैवमन्यत्रोत्सर्गपवादस्थले निर्वीहेपि प्रकृते प्रथमपक्षे द्विपक्षे वा
 योनाश्रयदोषाभावेपि प्रथमपक्षे परिभाषाविरोधस्तदवस्यः तत्र तद्विषयत्वनिश्चयार्थं तद्विषयलक्ष्यसंस्कार
 रनिर्णयार्थं मपवादशाल्पपर्यालोचनावश्यकत्वस्य प्रागुक्तत्वेनालोत्सर्गकतलक्ष्यसंस्कारवृद्धिर्विना तत्पदा
 लोचनासंभवेनापवादोक्त्यर्थज्ञानोत्तरमत्सर्गकतलक्ष्यसंस्कार इति परिभाषाधीसंभवादत आह न
 विभक्ताविति एतच्चात्र घटकोद्देशविशेष्यं नूतपदार्थविशेषस्तानेत्यर्थः मात्रयदेन जाकार्थबोधव्यावृ
 त्तिः तदानीमितरसकलकारणसत्त्वेपि विभक्तिपदार्थज्ञानात्तदसंभवे इति भावः वादीनां सुवादिप्रत्याहारघट
 कानां एतदिति न विभक्ताविति तीत्यर्थः बुद्ध्यातिशयेन तेषु वादिषु एव च नापवादोक्त्यर्थज्ञानं पूर्वमपे
 क्षितं सर्वत्रेति असौ पिनान्योन्याश्रयः न चैवमपि प्रागुक्तं यद्विरोधरवेति वाच्यं अपवादशाल्पघटक
 संभावितपदार्थविशेषस्तानमत्रेण लक्ष्यसंस्कारसाधुत्वयस्यासंलक्ष्यसंस्कारजनकतद्विषयमिति पूर्व
 ग्रंथार्थात् अत्र संभावितस्थले प्रकृत्यैव गत्यैव संगीकारेण न्यायपवादसंभावितस्थले तथैव जीकाराच्च ए
 तेनोपदेशोऽदस्य अत्र अनुनासिक इति न्यायेपि पूर्वहीनस्यावतरणोक्तरीत्या तत्कालेन पदार्थनिष्प
 त्यभावेनात्योन्याश्रयस्तदवस्यः न चैतेनेत्यादिसामर्थ्यादित्यत प्रागुक्तानदोषविहितविभक्तिनिर्देशो

न योगविभागेन जातिप्रतिपक्षस्य सर्वनिषासकत्वेनापवादकत्वनिर्णीयादित्युक्तं न चैवमपीतः प्राकृतस्य प्रमा
 तिरासिद्ध्या कथमादौ समास एवेति काञ्चनोपदेशकाले जादिसंज्ञानामनिष्ठादादिति के यदस्य उक्तं कौस्तुभ
 मुक्तमपीति रीत्या निर्णीयात् तदाह दिति सत्त्वे इत्यस्य निर्मलत्वं तिराचयेः प्रजाप्युपेति आहतं हलं यमि
 तिसत्त्वे प्रीत्यर्थः अपि द्वितीयसूत्रसमुच्चयकः मूलप्रयवर्गनमिदं तद्गीत्या ननु सिद्धं तदिति बोध्यं मूलमते कर
 ताद्यजोऽनावादाहतद्वलेति आद्योच्चारणाविषये हलीत्युक्त्या तद्विषयता जास्तत्रैव सत्त्वेन तद्व्याभात् प्रतएव तद
 र्थमाहेति नोक्तं स्वमते तदनुवृत्तेरेवासत्त्वादिति भावः आदिरिति किमिति न दभाज्येण त्रपदेनाक्षेपातत्वाभाः न च
 वमिषिणाञ्च न्यप्रतिपक्षो गित्वा नापनिस्तथानुपस्थितेरिति वाच्यं व्युत्पत्तिरिति चेन्नैव सा कचिन्नदंती कारात् एव
 स्वस्य चेत्यनेन परामर्शोपि रूपपादः एतेन संज्ञासमर्थमादिग्रहणमिति रत्नाकरोक्तं मयास्तमिति प्रश्नः अ
 त्येति अंत्यत्वस्य पूर्वनिर्दिष्टत्वेनाप्रतिनिर्दिष्टत्वात् पूर्वजा मेवाक्षेपो नादेरिति इदं स्पष्टं पूर्वः प्रत्यासत्त्या
 पूर्वघांसंज्ञेत्यर्थः लाभेनेनादाविकारादेरित्युक्तं पूर्वत्वेनाकारादेशपिततः पूर्वत्वेन तत्संज्ञित्वापत्तौ ग्रहणा
 पत्तिरिति भावः एतेनादिना नियमेनात्यस्येक्षेपे मानाभावेन मध्यमस्याप्याक्षेपे मध्यमेनेता सहितं आ
 दिस्ततः परेषामपि संज्ञास्यार एवमंत्येनेता सहितं मध्यमस्ततः पूर्वेषामपि संज्ञास्यदितिनयोर्ग्रहणमिति

रामः

समुदायोक्तमेकं न किमपीति न्युक्तिश्चेव पर्यवसानमिति प्राग्बलुचं तथापि सतिसंनवे सर्वनामं प्रकांत प्रधानपराम
 श्रित्या देवमुक्तं प्रायः सिद्धं तस्येन स मूले कस्येकस्य तस्य संनवाचनेन तत्तद्भादजा मुक्तमपास्तं न च न पक्षे को
 शविरो भोत आह परीतिधातोरिति एतेन घञंतस्य तस्यैव तदुच्यते कचमुक्तं कोशादित्यपास्तं परिभवतीत्यादितोपि तत्प्र
 तीतेः ननु भातू नौ मने कार्यत्वं गमकसत्त्वे एवात आह त एवेति तेषां अने कार्यत्वादेवेत्यर्थः इतीति इत्यभावज्ञाने इति
 विनेषणमित्यर्थः मनसा परिभाष्येति श्रीहर्षप्रयोगादप्रमुक्तत्वं दोषशंका नेति भावः उक्तार्थद्वयस्य क्रमेण फल
 माह एतेनेति उक्तार्थद्वयार्थक द्वितीयतावंतात कथनेनेत्यर्थः तेनेति पाठेप्येवं स्वग्रंथस्य कौमुदीरूपस्य अनितमिति
 अगतार्थतेत्यत्र लिङ्गविपरिणामेनाश्रयः भाविनोपीति ग्रंथस्येति शेषः न चैवमप्यमित्युचितमिति वाच्यं कौमुदी
 गतलिङ्गात्तेषां तथोक्तेः आरोपफलं तु उपमायां लिङ्गभेदजदुष्टत्वनिरासः यद्वा भाविनोप्यर्थस्य नृध्याविषयीक
 रणास्यान्यत्र दुष्टत्वात् भावित्तत्रैव तैरियमित्यनेन बुद्धिस्थत्वात् परामर्श इत्यर्थः सिद्धं तेति वैयाक्येण सिद्धं तस्या
 वकारेण पठपठदिसंशयेन सिद्धं तेत्यत्र प्रकेत्यर्थः ननु वैयाकराणां सिद्धं तत्तत्स्योऽस्यात्रानिरूपणात्तदप्रकाशकत्वा
 कत्वात् कथं तेन सादृश्यमत आहिति दुर्हति मत्तभाष्यादिभ्य इत्यर्थः सिद्धं तपदेन प्रक्रिया सिद्धांतो न मूलं च निबद्ध

तस्मिन् भावः सिद्धांतज्ञाने संपादनीये सतीति शेषः सादृश्यमिति तद्विशिष्टे मिति को मुदीपदलाक्षणां तथा चोपमासंकाशो ज्येष्ठ
रतिभावः अनेन सिद्धांतको मुदीपत्वेन आदिना प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबंधपरिग्रहः अद्वैतमिति ननु कान्येतामि
सूत्राणि न च संसासूत्राणि के मविधायकत्वात् अतएव यमां यमीत्यादौ सैयथा संख्यनिर्वाहोति आह एवमिति
वृत्तीति शक्तिग्राहकत्वेनेत्यर्थः ननु कथमेकस्मादुभयत आह क मस्येति शास्त्रे सर्वत्रेति शेषः एवं च मां तरीय
कत्वेन तत्त्वसिद्धिरिति भावः चत्त्वर्थे सद्रुशेनेत्यस्य तदित्यादि इदं सद्रुशेनेति तदर्थः एतदुपयोगः स्फुटी भविष्य
ति आद्येतेति अत्र यवत्वेन बोधकाद्यंतपदाक्षिप्रादिघटितमध्यमानां तदित्यर्थः यथैव मं त्यस्य न तथो स्फुटी भवि
ष्यति प्रासंगिकमाह स्वो जलिति। यद्वा उभयत्वं मात्र मन्मथापि दृष्टमिति च न धितु माह स्वो जलिति। एतदेक वाक्य
तयेति आदिरं त्येनेत्युपात्तैक क्य तयेत्यर्थः इदं सद्रुशेनेत्यस्य तदित्याद्यर्थमात्रशपकेन न चैवं विधिर्न स्यादुत आह स्वादीति आ
वृत्त्येति भावः नन्वनगुरादि कंकुतो नात आहोति तथा निर्देशेन तदविवक्षानुमीयते ननु तत्केररो इष्टमि
दृशानुपपत्त्या व्याख्यातौ निर्वाहः। एतेन यस्य नलोपो सौतो मित्यादौ दृष्टस्या नो य प्रतिपत्तीत्यापत्त्या तेषां तद
विवक्षेति चिंत्यमित्यपास्त इति भावः नन्वेवमपि प्रत्येकं विभक्तिः कुतो न न च तयो रभेदपक्षे स्वरूपस्यानुकार्य
स्य आश्रयगृहीतत्वेन सादृश्येनोपस्थितेति तत्र तस्य वत्त्वभावात् सादृश्यार्थवत्त्वाभावेनाप्रतिपदिकत्वमेवेति वा

रायः

र्थान्तेन योगरूढस्य ग्रहणमिति तत्र योगार्थता बद्धेदक मादाय भाषित पुंस्त्वत्वेऽपि रूढ्यर्थता बद्धेदकारोपेतात्वं सात्त्व
तत्त्वस्य दुर्बलत्वात् अतएव दत्ता भार्या इत्यपि दत्तमोदाहृतमाकरे एवं च क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तक देवदत्तादिसंज्ञानामेव
तत्र ग्रहणमिति बोध्यं तेन निषेधेना भाषित पुंस्त्वत्वे मेव बोध्यते सिद्धानुवादे लाघवादिनिके चित्वा दातं नाम स्त्रीरागि
त्युक्तेर्देवीत्युक्तं मय पिदाया इत्युक्तेऽपि तत्त्वसिद्धिस्तथाप्यस्य कलमनुपदमेव स्फुटी भविष्यति नु पादपूरणोत्तरीय
शेषरासमुच्चयकत्वेन चार्थे जातदनुक्तिस्तत्त्वं अत्र यो रिवमिधः समुच्चयोन सत्त्वं वमिति भ्रम निरासा येन सत्तत्त्व
मनुष्यसुतत्वेऽपि देवी गर्भजत्वमिति वैलक्षण्यसूचनद्वारा तस्या अत्यंततद्वत्त्वसूचनद्वारा स्वस्मिन् जातत्वे भेदे
वत्त्वसूचकत्वरिति बोध्यं। ननु सदा प्रतिग्रहपरा न भोजनादिना मतिना शास्त्रकथंभीनतमत आह पाचकानामिति य
द्वा अन्नदाता मय ज्ञाता पंचेतेपि तस्मात्ता इत्युक्तेस्तमपि कीर्तयति याचेति। अत्र भेदरूपकद्वयमिदं तत्राद्येन पाचक
वांछितदातृत्वसूचनद्वारा तत्र सर्वोत्कर्षः सूचितः अत्र एव कक्षा शिरा रणानि तेष्वा मतिः अनेन विजातीयभूर
त्वं रतो यं प्राप्ता रयो नश्येवेति यावदिति सूचितं रामतः रामसिंहाख्या त्रनामेक देशेनामग्रहरांतत्फलं तत्र त
त्त्वसूचनद्वारा पुराणशीलत्वसूचनद्वारा तत्रोपादेयत्वसूचनक्रियाकारकयो र्निवृत्त्याजं क्षत्वेनैक देशान्तरमः
लब्धजीविक इत्यनेन तत्तयो प्रत्येव आवश्यकैव तदस्य धानुपपत्त्या स्वीकारो नलोभादिनाधिकस्येति सूचि

नैतन्नलब्धे तन्नेन तादृशप्रतिग्रहभावश्चायासाभावः स्वेच्छाभावश्च सूचितः कुरीतः पतंजलिनेत्येति तत्त्वार्थप्रकाशकं प्र
कृतग्रंथसिद्धांतार्थप्रकाशकं चेत्यर्थं ननु मनोरमाग्रंथादेवेतदर्थप्रकाशे सिद्धे किमयमतम्याह मनोरमो मेति म
नोरमो मा मनोरमो मा सा हि देहो यस्य तमित्यर्थः एतेन तन्मनुक्तमत्रोच्यत इति तया न गतार्थेनेति सूचितं लघुक
लात्मकः शब्द इवेदुः शोखरे यस्य शिवस्य तं शब्दरूपं इदं इदुरिव शब्दो वा शोखरो मस्तकं मुख्यो यस्य प्रतिपाद्यप्रतिप
दकभावसंबन्धेन सग्रंथो लघुत्वविशिष्ट इत्यर्थः यदालघवशयापास्मिन्सलघुशब्दः लघुश्चासौ शब्दश्च लघुश
ब्दो वा तद्रूपमिदं शोखरमित्यर्थः आदिना स्थितिपरिग्रहः सनुचितेति योग्येत्यर्थः एतच्छास्त्रप्रवर्तकत्वात्तथासा
मर्थव्यतिभावाः अनुसंगतः प्रसंगतः ननु नमस्कर्मो रसि हायेत्यादिवन्नमः स्वस्तीति चतुर्थी स्यादतम्याहकारके
ति कथातु पस्याप्यक्रियानिरूपितकर्मत्वात्कर्तृकर्मणोरिति वक्ष्यीत नानलोकेति निषेधात् इच्छाते तु क्रियार्थोपप
दस्येति चतुर्थीति धार्थवगमात् नमस्वस्तीति चतुर्थी तु शुद्धनमः शब्दयोगे चरितार्थेति भावः एतेन जहस्वार्थवृत्ति
पक्षे नमः शब्दस्यानर्थक्यार्थवद्गुहापरिभाषया चतुर्थीनेति दंजुक्तमप्यास्तदेवान्नमस्करोतीत्यादीबुक्तयुक्ते
रसंभवात्तत्सार्थं तरसत्वात् प्रक्रियादशायां तदनंजीकाराच्च प्राचीमित्युक्तावहुवचनांतसमासः सूचितः तेन स
र्वीतरस्कारसिद्धिः तस्य प्रकांतपरामर्शकत्वादाह मुनीति मुनित्रयेत्युक्त्या एकवचनांतसमासात् सूचितः य

दप्रसिद्धानवेदिकीप्रसिद्धिः सर्वा मयैर्नमस्कृता म्यामये क्तः प्रकार इति कव्युत्पत्तौ के मघवच्छादिवन्ननिघतविषयत्वं उक्त
नानार्थकोशविरोधान्न तन्मात्रार्थत्वमितीदं चिंत्यमित्यपास्तमितीति भावः यत्तु रत्नाकरकृतकृते ग्रंथे इत्येता तेन कृता
नीत्यर्थः न चान्नमनं येनाक्षरेति शिवचनस्येवमानत्वादिति मत्तत्र तथा मतिरुक्तित्वाभावापत्तेस्तद्व्यनयनाह महेश्व
रादिति ततश्चागत इत्यरादनुचिदं वाधितमतम्याह महेश्वरेति एवं व्याख्यापल्लमाह वंचैवमिति महेश्वरादागता नीति
व्याख्याने चेत्यर्थः तस्य सादा तेन लब्ध्वा एवाचतुर्दशस्तनी उक्तानुपूर्वीकाश्रुतिव्येति समुदितार्थः एवं चानादित्येनाद्या
ध्यायीतोऽस्य बाह्यत्वेन तत्वात्तद्व्याहारो नानुपपन्न इति भावः तत्फलमाह श्रुतीति अत्येवेति एवेन व्याकरणांतर
निरासो नायोगा नोत्पत्त्यात् अत्राश्रुतिरियं तत्प्रसादलब्धेति उक्तार्थे अन्यथाऽधिगम्य महेश्वरादित्यनयो रस्वारस्य
स्पष्टमेवेति भावः एतेन पंचम्येतोक्तिर्धुं देवुरोधादिति सामान्यस्य विशेषपरत्वेन मानमित्यपास्त एतेन महेश्वरेण
प्रोक्तानीत्यपि व्याख्या न निरस्त एव सति प्रसक्तं भाष्यविरोधं परिहरति लक्षितमस्य साकारेणान्वयः यदा इत्या
दी इति भाष्यादावित्यत्र वैयधिकरणेनान्वयः उपादिना अप्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण चार्थोपदिष्टो रस्कारः व
र्तिककारस्तव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण प्रत्यावष्टेसमाने चैतीति कल्लकसूत्रस्य कैयटस्य एवाद्याचार्यस्येति भाष्यात्
रस्य च ग्रहणेन नुस्वमपितद्विषयप्रवृत्तित्वं दुर्घटमुक्तयुक्ते रतम्याहानुबंधाश्चेति चत्वर्यो एवेनानादिव्य

वधेदं न नैवं कथं मानुवं प्रत्याख्या नमत आह न मेति अपि नादृष्टार्थत्व समुच्चयं इत्येवं विचारपरमिति इत्येवं विचारपूर्
वकारुष्टार्थत्व प्रतिपादनपरमित्यर्थः प्रसंगोदाहसर्वत्रेति पानीय आलेकीत्यर्थः एवं परमेव उक्ततात्यर्थकमेव अपि
अथाहुक्ततात्यर्थी न जीकारे अपि नाश्रुतिपरिग्रहः तत्र तत्र भाष्ये अपि नाम प्रत्यान समुच्चयः तदिति सर्वत्र प्रत्याख्या
नस्य तत्परत्वमित्यर्थः सूत्रे इति भाष्ये इति शेषः सामर्थ्ययोगादिति त्वल्लोपेपंचमै सामर्थ्ययुक्ते विहायेत्यर्थः
शुद्धदृष्टार्थवतो भाषा ननु लैखः न नैव मपि प्रत्याख्या न परभाष्या संगतिरेव वदिसूत्रस्य भाष्यविरोधादत आ
ह वदिति इति रसंगतभाष्ये पूर्वस्य हेतुत्वोचकः निष्प्रयोजनत्वेति दृष्टप्रयोजनभ्रम्यत्वेत्यर्थः आनर्थक्यनेत्य
त्प्रत्याख्यानेत्यर्थः अप्युक्तं श्रुतित्वं दृढयति अत एवेति वरी समाप्ता यस्य श्रुतित्वादेवेत्यर्थः अप्युद्धिजं
शरीरिकर्तृकत्वेनापरिधिने एव मेव उक्तानुपूर्वीकमेव न न्यायुक्तकत्वलिखे शोनचिरं तेन कर्तृत्वञ्चैतत्प्रा
हरीरिति एतेन वेदस्य सकर्तृकत्वे दृष्टापन्निरिति सूचितं अनुवधानां सादित्वं प्रतिपादयन्नत्र तत्वे मातांतरमाह
कमिति स्वात्मतत्त्वयागद्यगोचरमिति सापनायठका निनादया जेन सूनका दिसिद्धानुद्धर्तृकामो नटराजरा
जः अनेन मंगलादीनि शिष्टं प्रसङ्गं दृष्टानि विधिवत्पुष्पिलासये चित्रचमत्कारपूर्वीरात्वा तत्त्वेन
समाप्ता चतुर्दशवारस्यात्मतत्त्वप्रकटपितुं उक्तानादयन देन तं हुतवर्गात्मकमाद्यमतिरहस्यपारिणि

मानत्वात् ततश्च विरेको भ्रमर इति वद्यार्थयोरभेदोपचारात् संज्ञी संज्ञा चोभेता कथं तत्सुक्तं न नैवं व्याकरणास्य विचार इत्य
र्थः अनुदात्तादेशे त्वमिन्द्राद्युदात्तजै व्याकरणाशब्दे चित इत्यंतो दातत्वापत्तिः व्याकरणाशब्दस्तुलित स्वरस्य पुदात्तक
राशब्दस्यासमासे समासो दातवाजकृतसुखे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्य रवाधके गतिकारकोपेति तस्मिन्ने
व स्वरपुनरपि विना समासे तेनैव तस्मिन् स्वरप्रागुदात्तः असमस्तविषयत्वात् गतिर्जता जित्यनुदात्तो नात आह
वै व्याकरणेति तच्छब्दे इत्यर्थः तस्येति एवमस्येत्यर्थः तस्य प्रत्ययमार्जस्वरत्वं तु न मानाभावात् प्रतिपादितमिदं प्राक
न नैवं विभक्ता जित्यादीना मानार्थक्यं स्यात् इत्यकाले विभक्तिसंज्ञाया अप्रभावादत आह विभक्ता दीति आदिना
प्रत्ययादिपरिग्रहः एवेन पदार्थे पस्थिति विषयादिव्यावृत्तिः तत्रैव इत्संज्ञा विषये सूत्रोपाये एव उक्तार्थे भाष्यसंम
तिमप्याहात एवेदमिति पदार्थे पस्थिते नुवंधविनिर्मुक्तत्वादेवेत्यर्थः अन्यथा तदानी मनरात्वेनाशंका समाधान
योरसंगतिः स्पष्टैव प्रत्ययग्रहस्योदात्तापुपलक्षकत्वादेवाहा प्रत्यय इत्येति उक्तार्थे भाष्यविरोधं परिहरति
यत्त्विति अने कालसूत्रे शिद्धहस्ताभावे पि शिक्करादेव शि सर्वदेशत्वमित्यर्थः यद्यपि सन अवरागार्थ इति शि
क्करादि युक्तं तथापि तस्य फलंतराभावात् पूर्वमित्येता मकत्वा ने कालत्वात् सर्वादेशो तत इत्संज्ञेति तदाशय
स्य वाच्यत्वेन पूर्वविरोध इति भाष्यः तस्य भाष्यस्य इत्संज्ञकशकारेति बहुव्रीहिः इत्संज्ञा च विषयशेषां अत एव

सांप्रतिकात्ताभोऽतएवतैहभूतेति प्रसंगादाहात्रेति अनुबंधविषये इत्यर्थः अनेकांता इत्यस्य व्याख्या अनवेति प्रकृत्यादी
 त्वादि तत्त्वव्यतिरेकमुख्येनोपपादयति योऽनेकांत इति शास्त्रादिरित्यर्थः हेदनेनतजानुपलंभादाह कदाचिदिति अ
 भेदः अनुबंधत्वावधि नस्तनतथानावयवतदर्थेति तदघटितार्थेत्यर्थः यदा नववित्तेनाभिमतार्थेत्यर्थः तथाचानु
 पलंभकयत्नविनातत्रान्यत्रचोपलभ्यमानोऽनवयवस्तद्विनातत्रेवोपलभ्यमानरवयवः सोऽवयव इति भावः नन्वे
 वमित्वस्यैवाभावेनमूलेकुठारवस्यादत आह हलं त्यमिति उभयत्रलक्षणेति भावः नन्वेवमपि वृत्तिर्न स्यात्संब
 धाभावात्सामीप्येन नववृत्तिरित्यत्रमेवात आह नेकालेति उभयद्वारात्वादेजित्वप्रयुक्तकार्यपूर्वत्वेनेत्यादितु
 व्याख्यातोनित्यं यतदाहस्यवचेदतेनलक्षणादोपकृतवहुव्रीहिजंजीकारेणभिन्नसूत्रविचित्रत्वात्कोटिद्वयेना
 हडारात्वेति अत्रसापकांतरमप्याहातरयोपेति अनुबंधानामनेकांतत्वादेवेत्यर्थः अत्रात्रां अत्र इत्यत्रकला
 भावादाहात्रां अत्र इति तत्त्वमुपपादयति अनेकांतेति हि यतः पूर्वमते केचिदितिसूचितामरुचिप्रतिपा
 दयन्सिद्धांतमाहपरेत्येकांत एवेति अवयवा एवेत्यर्थः ननुतदभावसाधकहेतोरुक्तत्वात्कथं तत्त्वमत आह
 शास्त्रे इति तत्रोपेति विधेयवोधक एवेत्यर्थः एतेन विधेयेऽनुपलंभे विक्षतत्वभावः सूचितः अतरवाहयत्रेति
 रदमपि व्यतिरेकमुख्येनोपपादयति अनवेति हि यतः एकैति संयोगादिनेत्यर्थः नैवमयमिति अनुबंधत्वा

तमः
 १७

10

5

5

10

15

20

25

30